

УДК 37(477)(092)

Лариса Домбровська,
науковий співробітник ДНПБ
України ім. В. О. Сухомлинського

Валентина Гулак,
молодший науковий співробітник
ДНПБ України
ім. В. О. Сухомлинського

Життєвий і творчий шлях Пантелеймона Куліша (1819—1897) (до 195-річчя з дня народження)

У статті висвітлено життєвий і творчий шлях, педагогічні погляди й просвітницьку діяльність видатного українського письменника, педагога, громадського діяча П. Куліша (1819—1897); проаналізовано його перший україномовний підручник "Граматка" (1857) та статті педагогічної тематики. Матеріал побудовано на документах із фонду ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського.

Ключові слова: ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, П. Куліш, педагог-просвітник, просвітницька діяльність, видавнича діяльність, національне виховання.

Згідно з вимогами державних документів України (Закон України "Про освіту", Державна національна програма "Освіта. Україна ХХІ століття", "Національна доктрина розвитку освіти"), навчально-виховний процес у сучасній школі має здійснюватися на національному ґрунті, в органічному поєднанні з національною історією та народними традиціями, сприяти збереженню й збагаченню духовної та матеріальної культури українського й інших народів.

Тому важливого значення набуває переосмислення та об'єктивне висвітлення надбань історико-педагогічної науки, творче використання національного освітнього досвіду, зокрема тієї його частини, яка в радянський час замовчувалася або ж висвітлювалася упереджено. У сучасній історії педагогіки актуалізується питання повторного звернення до першоджерел української педагогічної думки, до невідомих або маловідомих (оригінальних) текстів, "нового прочитання спадщини окремих педагогів-мислителів". Ще одним вагомим завданням є формування "персоналістського" напрямку в наукових дослідженнях [13, с. 37]. Так, О. Сухомлинська у статті "Персоналія в історико-педагогічному дискурсі" [13, с. 36—46] зазначає: "Педагогічна персоналія — це більше, ніж наукова, освітня чи творча біографія, це швидше персоналізований процес утворення цінностей, культури в рамках гуманітарної традиції, її певна конкретизована модель" [13, с. 42]. Тому аналіз праць і життєвого шляху педагогів, письменників, громадських діячів, які зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки й яких свого часу не було належно оцінено, залишається актуальним.

Особливо важливим нині є досвід національно-виховної системи другої половини ХІХ ст. — періоду, який розглядається як "просвітницький, культурницький", що є початком розвитку сучасної національної педагогічної думки [13, с. 56]. До представників цієї педагогічної системи науковці відносять В. Антоновича, Б. Грінченка, М. Драгоманова, П. Житецького, О. Кониського, М. Костомарова, В. Науменка, О. Русова, І. Франка та інших. Серед них вирізняється постать Пантелеймона Куліша (1819—1897) — письменника, педагога, історика, етнографа, літературного критика, публіциста, громадського діяча, несправедливо недооціненого на всіх етапах розвитку вітчизняної гуманітарної науки. Так, творча спадщина П. Куліша довгий

час була поза межами наукового обігу. Більшість його літературних творів, історичних праць, наукових розвідок, публікацій педагогічного характеру, випущених окремими книгами або розміщених на сторінках періодичної преси другої половини ХІХ — початку ХХ ст., з часу виходу друком не перевидавалися й сьогодні залишаються бібліографічною рідкістю.

Вагомою складовою фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського (ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського) є праці видатних педагогів, письменників-просвітителів, культурно-освітніх діячів ХІХ ст. Ці рідкісні та цінні видання становлять національне надбання України, а також є об'єктом всебічних досліджень науковців України і бібліотеки зокрема.

Мета роботи — висвітлити життєвий і творчий шлях, просвітницьку й літературну діяльність, педагогічні погляди П. Куліша; проаналізувати його статті педагогічної тематики; привернути увагу користувачів до невідомих і маловідомих творів (оригінальних текстів) педагога-просвітника тощо.

У фонді ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського зберігаються невідомі широкому загалу читачів раритетні праці П. Куліша, які друкувалися на сторінках періодичних видань другої половини ХІХ ст., зокрема таких як "Основа" (1861—1862), "Правда" (1867—1898), "Літературно-науковий вістник" (1898—1925). Також фонд містить епістолярій славетного українця, опублікований на сторінках журналів "Киевская старина", "Україна", зокрема його листи до С. Носа, М. Максимовича, Т. Шевченка, Г. Галагана, В. Тарновського, О. Бодяньського, І. Хільчевського, М. Юзифовича та інших. Зберігається у фонді бібліотеки перший україномовний підручник П. Куліша "Граматка", виданий 1857 р.; маловідомі наукові розвідки про діяльність письменника, спогади про нього громадських і наукових діячів, зокрема М. Грушевського, О. Грушевського, І. Житецького, К. Студинського, В. Шенрока та інших, що друкувалися в журналах "Україна" (1927. — № 1), "Киевская старина" (1901. — № 2; 1905. — № 2). Є синтетична монографія про П. Куліша у двох томах, підготовлена Є. Нахліком і видана у Києві 2007 р. видавництвом "Український письменник", а також "Вибрані листи

П. Куліша українською мовою писані" (Нью-Йорк, Торонто) із передмовою Ю. Шевельова, видані 1984 р.

Також слід зазначити, що у різні часи вітчизняної історії просвітницька діяльність, педагогічна та літературна спадщина П. Куліша привертала увагу багатьох дослідників, зокрема в кінці XIX — 20-х рр. XX ст. до особистості педагога-просвітника зверталися Б. Грінченко, О. Барвінський, М. Возняк, К. Студинський, М. Грушевський, О. Грушевський, В. Дорошенко, С. Єфремов, І. Житецький, С. Кирилук, Л. Перетц, М. Стороженко та інші. Багатогранну діяльність, педагогічну й літературну творчість П. Куліша висвітлювали сучасні дослідники, а саме: М. Бойко, П. Гончарук, М. Жулинський, В. Івашків, С. Нахлік, О. Федорук, О. Шокало, Л. Вовк, І. Зайченко, Н. Побірченко, О. Кравченко та інші.

П. Куліш — полум'яний патріот України, один із фундаторів української національної самосвідомості й нової літератури, могутній письменник-мислитель, цінність оригінальних ідей якого відкривається тільки тепер, коли ми набагато глибше, ніж досі, занурилися у вітчизняну та світову історію. Як зазначав С. Єфремов, "Куліш належав до знаменитої трійці 40—60-х років, яка — Шевченко, Костомаров, Куліш — стояла на чолі всього тодішнього життя українського; що по смерті Шевченка стає він признаним загальною головою і провідцем в нашому письменстві" [5, с. 288]. Своєю багатогранною діяльністю П. Куліш охопив літературу, філологію, етнографію, а також перекладацьку, видавничу, педагогічну справи. Головним завданням власної творчості він вважав збереження національних традицій, розвиток рідної мови й культури, утвердження почуття національної самосвідомості, збагачення духовного арсеналу українського народу здобутками світової цивілізації. Нині творча спадщина П. Куліша повернулася в скарбницю духовного життя нашого народу, допомагає краще зрозуміти героїчні й трагічні сторінки української історії.

Пантелеймон Куліш народився 8 серпня 1819 р. у містечку Воронежі Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер смт Шосткинського району Сумської обл.) у сім'ї давнього козацького роду. Закінчив п'ять класів Новгород-Сіверської гімназії (1836), навчався на філософському (історико-філологічне відділення) та юридичному факультетах Київського університету (1839—1840), звідки його відрахували через відсутність документів про дворянське походження. Вчителював у Луцькому повітовому дворянському училищі (1841), Печерському й Подільському дворянських училищах у Києві (1842—1843), Рівненській дворянській школі (1845), Петербурзькій гімназії та університеті (1845). Молодий учитель особливу увагу звертав на дисципліну під час навчання як важливу передумову пізнавальної діяльності учнів, а також як вагомий чинник їх організованості, уважності, сконцентрованості на уроці. Під час літніх канікул 1843—1845 рр. педагог мандрував Правобережною Наддніпряниною, переважно Київщиною та Черкащиною, знайомився з історико-документальними пам'ятками й місцевими культурними діячами, записував народні пісні, думи, перекази, легенди, казки, повір'я. У той період почалася й літературна діяльність П. Куліша (повість "Михайло Чернышенко или Малороссия 80 лет тому назад" й епопея "Украина", видані в Києві 1843 р.). У 1846 р. вийшла популярна історія для дітей "Повесть об украинском народе".

У 1842—1844 рр. П. Куліш познайомився з В. Білозерським (у січні 1847 р. одружився з його сестрою Олександрою, котра згодом виступала в літературі під псевдонімом Ганна Барвінок), Т. Шевченком (який був старшим боярином на весіллі Куліша й Білозерської), М. Костомаровим та іншими патріотами, що згуртувалися

навколо великого задуму — "видвинути свою націю з темряви, котра не давала духовним силам її піднятися із занепаду, а тим самим нівечила і її добробут" [11, с. 359]. У грудні 1845 — січні 1846 рр. у Києві виникло Кирило-Мефодіївське братство — таємна політична антикріпосницька організація. П. Куліш формально не був членом товариства. Це зумовлено тим, що він із 1845 р. перебував у Петербурзі на викладацькій роботі, хоча підтримував із кирило-мефодіївцями листування й мав епізодичні зустрічі. Поряд із членами Кирило-Мефодіївського товариства громадський діяч виступав за окремішність української нації як етнічної одиниці в загальнослов'янському просторі. Він був переконаний, що забезпечити рівні права українському народу в загальнослов'янському контексті й рівні права окремій людині зокрема неможливо без широкої освіти. Тому вчений вважав своїм обов'язком допомогти людям "вийти з темряви", дати їм освіту, щоб накопичити інтелектуальні сили цілого народу. У березні 1847 р. таємна поліція Миколи I викрила Кирило-Мефодіївське братство. Запідозреного в участі Куліша було заарештовано у Варшаві. У ході слідства довести приналежність ученого до товариства не вдалося, проте письменника звинуватили в друкуванні матеріалів з історії України, які були визнані шкідливими. П. Куліша засудили із забороною писати й видавати твори до проходження адміністративної служби в Тулі. Після звільнення у 1850 р. він повернувся до Петербурга, де дістав дозвіл друкувати свої напрацювання та розгорнув широку літературну, наукову й видавничу діяльність (1856—1861). У той період, а саме 1857 р., у Петербурзі П. Куліш заснував власну друкарню. "Друкарня П. О. Куліша" стала першою й єдиною в XIX ст. вітчизняною друкарнею та відіграла важливу роль у розповсюдженні українських книжок у 60-ті роки, тим самим активно сприяючи розвитку національного руху. П. Куліш здійснював основну редакторську діяльність у друкарні, а завідувачем був Д. Каменецький (1830—1891), який виконував обов'язки бухгалтера, секретаря, коректора і книгопродавця. У серії "Сільська бібліотека", ініційованій Д. Каменецьким і призначеній для народного читача та слухача, "Друкарня П. О. Куліша" у 1860—1862 рр. випустила чимало дешевих книжечок-"метеликів" із творами Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка, Г. Квітки-Основ'яненка, Ганни Барвінок, О. Стороженка, Д. Мордовця. Провідною тематикою таких видань було українське народне життя із властивими йому звичаями, традиціями, народною педагогікою. Зміст книг сприяв вихованню любові до рідної землі, свого народу, шанобливого ставлення до його історії, мови, національних традицій, культури загалом.

У 1856—1857 рр. у видавництві вийшла фольклорно-історіографічна та етнографічна збірка П. Куліша "Записки Южной Руси" (2 т.); 1857 р. — опубліковано його роман-хроніку "Чорна рада", який є першим історичним романом (хроніка 1663 р.), написаним українською мовою, де постають картини героїчного минулого українського народу, висвітлюється козацьке лицарство й любов наших співвітчизників до своєї Батьківщини.

З метою розвитку української мови й освіти народу у 1857 р. П. Куліш створив перший український фонетичний правопис, який справедливо названо його ім'ям — "кулішівка", базою для якого слугувала "ГраMATка" — український буквар і читанка. На "кулішівці" ґрунтувався пізніший український правопис в Східній Україні кінця XIX — початку XX ст.; на її основі були підготовлені "Записки о Южной Руси". Прагнучи внести вагомий вклад в українське національне шкільництво, уболюючи за освіту й виховання українських дітей, їхню духовність, письменник видав перший у підросійській Україні рідномовний підручник для

народних шкіл — уже згадану "Граматку" (1857 р.), прочитавши яку Т. Шевченко зазначив: "Як гарно, розумно і благородно скомпоновано сього цілком нового букваря... Се перший вільний промінь світла, що може проникнути до здавленої попами невілнничої голови" [14, с. 161]. Відкривається це видання вступною статтю про стан шкільної справи в Україні. "Стільки ні єсть у нас по Вкраїні граматок і букварів, то всі вони не годяться нам для першої науки письменства, бо печатані не нашою мовою, а через те всяка дитина довго нудитця над книжкою, поки не навчитця иноязичні слова розбірати" [9, с. 1]. Розпочинати шкільне навчання дітей, за П. Кулішем, треба рідною зрозумілою їм мовою, тоді воно стане для них доступнішим, легшим, ефективнішим. Процес навчання нерідною мовою важкий і тривалий, надовго відлучає дітей із дому, які відвикають від домашньої роботи, псується без батьківського й материнського догляду. Тому необхідно вчити їх грамоти так, щоб вони даремно не галяли часу, швидко засвоювали б відповідну науку, а для "сього найперша поміч — щоб граматка зложена була рідною Українською мовою. Навчившись читати по своєму, всяке зрозуміє і Церковну і Московську печать" [9, с. 2]. Глибокий знавець Біблії, П. Куліш вважав за необхідне в доступній для дітей формі ознайомлювати їх із матеріалами цієї книги з перших днів шкільного навчання. Тому в "Граматці" після вдосконаленої ним української азбуки (великої, малої, прописної, стрічної, кривої) подано шість уроків для навчання учнів читати по складах, матеріалом для яких слугували фрагменти з поетично перероблених Т. Шевченком псалмів Давидових. До кожного з таких уривків додано розлогі й детальні коментарі, які допомагали школярам правильно розуміти їх сутність. Крім азбуки, складів і правопису, у виданні подано такі розділи: "Прислів'я", "Яка була доля нашого народу од найдавніших часів", "Арифметика", "Слово для письменних". "Граматка" містить змістовні дидактичні тексти, покликані розвивати високі патріотичні почуття, зокрема це оповідання про славне минуле українського народу, відомості про видатних вітчизняних діячів, уривки з літературних творів пам'яток культури й фольклору. 1861 р. "Граматка" вийшла другим виданням, в якому було значно скорочено її обсяг, суттєво змінено зміст. Наприклад, замість вилучених псалмів Давидових у поетичній обробці Т. Шевченка, було вміщено коротку історію України. Обидві "Граматки" П. Куліша використовувалися як навчальні книжки лише в недільних школах, оскільки в інших типах початкових шкіл підросійської України рідномовні підручники були суворо заборонені.

1860 р. П. Кулішеві вдалося видати альманах "Хата", на сторінках якого опубліковано його літературно-критичні й художні напрацювання, а також твори українських письменників Є. Гребінки, Т. Шевченка, Я. Щоголева, Марка Вовчка, Ганни Барвінок, П. Кузьменка, М. Номиса.

Тоді ж П. Куліш разом із В. Білозерським і М. Костомаровим організував та редагував перший загальноукраїнський журнал "Основа" (1861—1862). Це періодичне видання обстоювало право української нації на самовизначення й всебічний розвиток. Статті журналу присвячено поступу національної культури, економіки, питанням історії, етнографії, літератури, фольклору; накресленню головних завдань народної освіти, зокрема поширенню грамотності серед народу, запровадженню навчання та друкування підручників рідною мовою. В "Основі" опубліковано уривки зі "Щоденника", листи й чимало поезій Т. Шевченка, твори Марка Вовчка, Л. Глібова, П. Куліша, О. Стороженка, Я. Кухаренка, А. Свидницького, Д. Мордовця; історичні праці М. Костомарова, М. Максимовича, Т. Рильського, В. Антоновича, П. Куліша, О. Лазаревського та інших.

У ці роки П. Куліш активно бореться за надання українській мові статусу офіційної не лише в школі, а й у державних справах. Щоб довести можливість її використання для написання наукових праць, він починає друкувати в "Основі" "Історію од найдавніших часів" (1861. — № 9), а також перекладає з російської "Положення про селян" [1]. Турботу про чистоту мови та подальший розвиток української літератури Пантелеймон Олександрович висловив у статті "Перегляд українських книжок" (1862. — № 1). П. Куліш багато писав для "Основи", виступаючи не тільки як історик, мовознавець, літературний критик, а й педагог ("Устня мова з боку". — 1862. — № 3; "Ответ на письмо с Юга". — 1862. — № 3). Письменник опублікував в "Основі" нариси з історії України — "Хмельниччина" (1861. — № 3), "Виговщина" (1861. — № 11/12) та ін. Поряд із цим він багато писав для журналу історичних розвідок, оповідань, рецензій, поезій, а також друкував у кожному номері словник української мови. Усі свої віршовані твори, розміщені на сторінках "Основи", П. Куліш об'єднав у одну збірку під назвою "Досвітки" (1862). Б. Грінченко та інші письменники зазначали, що після "Кобзаря" Т. Шевченка це найкраща збірка української поезії. 1862 р. П. Куліш залишив "Основу", а через деякий час вона припинила своє існування.

У 1867—1871 рр. П. Куліш особливо зблизився з галицькими народовцями на ґрунті сповідуваного більшістю з них українофільства, тобто орієнтації на єдність із Наддніпрянською Україною, на фольклор, літературу й мову українців, що проживають на цій території. О. Партицькому, Н. Вахнянинові, братам Олександрю, Осипу й Володимиру Барвінським він допомагав видавати у Львові єдиний на той час загальноукраїнський журнал "Правда", частково фінансуючи його й публікуючи в ньому свої напрацювання (художньо-прозові, публіцистичні, історико-літературні, етнографічні, педагогічні, а також поетичні переклади), відредаговані твори наддніпрянських письменників (Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, Ганни Барвінок, О. Стороженка), а в першій половині 1869 р. навіть був фактично за співредактора. У ранній "Правді" друкувалися публіцистично-педагогічні статті Пантелеймона Олександровича "Виховання дітей" (1869. — № 11) та "Виховання дітей за підмогою школи" (1869. — № 23). П. Куліш, маючи кількарічний учительський досвід замолоду давав батькам і педагогам мудрі настанови, поради й застереження, які й досі зберігають непересічне значення й варті використання на практиці.

Управління П. Кулішем процесами підготовки та видання "Правди" 1867—1870 рр. вплинуло на ідейну спрямованість і тематику часопису. Письменник надалі здійснював видавничу діяльність у руслі, започаткованому в петербурзькій "Основі", тому публікації "Правди" засвідчували своєрідність історичного й культурного розвитку українського народу, його самобутність, національну самостійність і національну єдність українців. "Правда" в той період була, по суті, єдиною трибуною українського слова, єдиним об'єднуючим східноукраїнські та західноукраїнські науково-педагогічні й літературні сили суспільно-літературним органом. В історію вітчизняної соборності П. Куліш увійшов як "перший апостол єднання галичан з наддніпрянцями для спільної культурно-національної роботи", зазначав український історик, педагог М. Кордуба, як "предтеча" у цьому контексті О. Кониського, В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Грушевського [6, с. 38].

Педагогічні погляди П. Куліша висвітлено в статтях "Устня мова з науки" (1861), "Перегляд українських книжок" (1861), "Какие руководства удобнее употреблять при первоначальном обучении крестьянских детей?" (1862),

"Простонародность в украинской словесности" (1862), "Викохування дітей" (1869), "Викохування дітей за підмогою школи" (1869) та ін., які були надруковані в журналах "Основа", "Правда", часописі "Чернігівський листок". У цих публікаціях він порушував проблеми сімейного дошкільного виховання, наголошував на потребі національної школи з рідною мовою викладання та організацією навчально-виховного процесу за принципами природовідповідності й народності, тісного співробітництва сім'ї та школи. Педагог виступав за реорганізацію освітніх закладів відповідно до національних особливостей українського народу, високий навчально-методичний рівень особистості вчителя, обов'язкову жіночу освіту.

Значну увагу Пантелеймон Олександрович приділяв питанням дошкільного виховання як передумові становлення особистості. Його педагогічні думки щодо цього викладено в статті "Викохування дітей" [7], де предметом аналітичних роздумів стало дошкільне виховання дітей у сім'ї від народження й до вступу до школи. Дослідник виокремив низку чинників сімейного виховання, які, на його думку, визначають особистісний розвиток дитини, а саме: гармонійні відносини між батьками; батьківська увага; довіра до дитини; гігієнічний аспект догляду за дитиною; доцільно організована ігрова діяльність дитини; приклад батьків; дотримання принципу природовідповідності.

Не був байдужим П. Куліш і до стану українського шкільництва. Педагог-просвітник виступав за такий процес здобуття освіти, котрий забезпечує розвиток розумових і пізнавальних можливостей учнів. П. Куліш обстоював україномовне навчання. "...Багатьох слів на великоруській мові діти наші зовсім не розуміють; ця обставина дуже обтяжує їх при першопочатковому знайомстві з грамотністю і віднімає у них охоту до навчання, яка не має для них ніякого змісту" [10, с. 203], — зазначав дослідник. Він вважав, що навчально-виховний процес слід нерозривно поєднувати з історією, мовою, національними традиціями, особливостями хліборобської культури українського народу, тим самим створювати умови для врахування природних задатків дитини, її індивідуальних особливостей, сприяти її особистісному зростанню. П. Куліш наголошував на співпраці сім'ї та школи, на взаємодоповненні виховного впливу родинної педагогіки й шкільного навчально-виховного процесу, на взаємодопомозі та підтримці. На учителя Пантелеймон Олександрович покладав важливі завдання: "Учитель мусить бути учнем за батька серед шкільної сім'ї і за матір серед шкільної малечі" [8, с. 199].

Частина життя П. Куліш присвятив перекладацькій діяльності, зокрема перекладу Святого Письма. Видання україномовної Біблії, на його переконання, мало б піднести в очах народу "авторитет предківського слова, як придатного до культурного поступу, сприяло б навчання різних верств українства національної літературної мови" [11, с. 31]. У Відні в лютому—травні 1871 р. з І. Пулюєм, випускником духовної семінарії й студентом Віденського університету, П. Куліш переклав "Євангелію по св. Матфееві, Маркові, Луці і Іоанові" (у квітні—червні того самого року книги кожного євангеліста вийшли окремо). Серед високохудожніх Кулішевих перекладів Біблії особливо вирізняється переспів Псалтиря, або Книги Псалмів,— однієї з найпоетичніших у Старому Заповіті. Перші публікації псалмів, перекладених ним, з'явилися у "Правді" 1868—1870 рр. під псевдонімом Павло Ратай. ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського має у своєму фонді першодруки Кулішевих перекладів псалмів, які вийшли до видання його літературного доробку, випущеного 1994 р. видавництвом "Наукова думка" [11].

1871 р. П. Куліш повернувся до Петербурга, де обійняв посаду редактора "Журнала Министерства путей сообщения". Також він надалі ретельно вивчав історію козаччини. На зміну ранньому романтичному захопленню козацьким минулим ("Повість об украинском народе", 1846) і пізнішому критичному ставленню до козаччини, П. Куліш висловлює негативну оцінку її історичної ролі. У тритомному дослідженні "История воссоединения Руси" (Т. 1—2. — СПб., 1874; Т. 3. — М., 1877), статтях "Мальована гайдамачина" (1876) і "Казаци по отношению к государству и обществу" (1877) він, спираючись на польські джерела, гостро критикує тодішні панівні концепції української історіографії, змальовує козаччину й гайдамачину як рухи деструктивні, позбавлені державницько-творчих ідеалів, підтверджує свою попередню (в епілозі до "Чорної ради") думку про нездатність українців до самостійного державницького буття, доводить, що всі історичні діячі України козацько-гетьманського періоду разом із Богданом Хмельницьким були просто розбійниками та ворогами вітчизняної культури. На його думку, українська історія того часу — це історія "українских разбоев". Крім цього, у працях дослідник засуджує народних і літературних співців козаччини та гайдамаччини (зокрема, Т. Шевченка). Такі думки, висловлені в гострополітичній формі, посварили П. Куліша з усім громадянством. Однак Б. Грінченко зазначав: "Кулиш изменил во многом свои взгляды, но основного стремления всей своей жизни он никогда не изменял, так как этим стремлением было — служить делу развития родного слова, что он всегда и делал и всю свою долгу жизнь он был бойцом за это" [3, с. 29].

З метою заснування власного часопису 1881 р. П. Куліш виїхав до Львова, сподіваючись, що у ліберальній Австро-Угорщині з її ширшими, ніж у Росії, демократичними умовами це йому вдасться. Охоплені благородно ідеєю — примирити галицьких поляків і українців та надихнути їх на співпрацю, — Пантелеймон Олександрович видав памфлет "Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року" (1882), аби довести, що полякам у Галичині не слід утискати українців, а останнім необхідно забути колишні образи, адже не лише польський народ робив зло українському, а й навпаки. У Львові П. Куліш надрукував другу (після "Досвіток", 1862) збірку "Хуторна поезія" (1882), що містить його вірші й спогади про 1847 р. Хоча її й написано в душі "історії воссоединения Руси", але в "Зазивному листі до української інтелігенції" [12, с. 400—412], котрий ввійшов до названого видання, автор говорить про великі втрати українців від об'єднання з Московою та закликає своїх наддніпрянських земляків до ширшої національно-культурної праці й підтримки українського літературно-освітнього руху в Галичині. П. Куліш добре розумів значення мови в житті народу, тому в "Зазивному листі до української інтелігенції" звертався з проханням забути про класове розмежування в ім'я збереження рідного слова — цієї скарбниці нашого духу. "До гурту, паненята з мужичатами! До гурту рятувати святе наслідде — слово!" — закликав письменник [12, с. 410]. Цей твір був його відповіддю на сумнозвісний Емський указ 1876 р., що забороняв публікацію оригінальних праць українською мовою, українські переклади з інших мов, унеможлилював сценічні вистави та читання.

Зневірений у можливості заснувати власний часопис, П. Куліш повернувся в Україну. Він оселився на хуторі Мотронівці на Чернігівщині й зосередився на літературній, перекладацькій та історико-дослідницькій діяльності. Останні роки життя педагог і письменник займався перекладами. Крім творів польської та російської літератур, він переклав 13 драм В. Шекспіра, "Дон Жуана" і "Чайльд-Гарольда"

Дж. Байрона, багато поезій Ф. Шиллера, Й.-В. Гете, Г. Гейне. Переспівами та перекладами з російської й західноєвропейських літератур він прагнув збагатити рідне письменство світовим художнім досвідом, залучити українську літературу до єдиного процесу розвитку людської цивілізації. М. Драгоманов у 1893 р. відзначив, що між тогочасними перекладацькими спробами наддніпрянських митців "вдачними можна признати лише переклади Куліша з Шекспіра і Байрона, бо тільки в тих перекладах видно добру літературну школу, справді європейську" [4, с. 218—219].

П. Куліш зробив повний переклад Біблії українською мовою, свідомий того, що вона збагатить вітчизняну культуру. На жаль, частина його праці над цією книгою згоріла під час пожежі на хуторі 1885 р. Збережених три чверті Кулішевого перекладу доповнили І. Пулюй та І. Нечуй-Левицький, і перше українське видання Святого Письма побачило світ у Відні 1903 р.

Помер Пантелеймон Куліш 2 лютого 1897 р. у Мотронівці, де його й поховали.

Творча діяльність П. Куліша протягом життєвого шляху була неоднозначною, змінювалася під впливом зовнішніх обставин. На кожному з етапів набувала нового змісту, форм і характеру, але сталими залишалися напрям і концепція її розвитку, що полягали в культурно-освітньому відродженні українського народу. Письменник вболівав за народ, хотів бачити його повнокровною нацією серед інших європейських держав, намагався слугувати українцям своєю творчістю. Майже 57 років невтомної діяльності П. Куліша були спрямовані на піднесення свідомості й національної гідності народу, збагачення його культури, науки, освіти. Він написав близько 50 томів наукових, публіцистичних і художніх праць, з-поміж яких багато присвячено формуванню національної освіти. П. Куліш, у численному творчому доробку якого наскрізною є проблема національної та соціальної долі українського народу, був одним із фундаторів становлення національної самосвідомості українців. У його роботах висвітлено багато цікавих, плідних ідей, котрі вкрай актуальні й для сьогодення.

Творча спадщина П. Куліша, багата на цінні педагогічні ідеї з широкого кола проблем педагогічної науки, була важливим чинником відродження освіти в складних умовах соціально-економічного та громадського життя України в другій половині XIX ст. Науково-просвітницька діяльність письменника вирізняється національною й гуманістичною спрямованістю та активною життєвою позицією, оскільки зорієнтована на духовний розвиток і самоідентифікацію українського народу шляхом освіти.

П. Куліш одним із перших порушив питання самобутності української мови, необхідності її удосконалення до рівня розвинених літературних мов, запровадження рідної мови в школах, видання підручників українською мовою, створення українського періодичного видання, що мало важливе значення для вітчизняної освіти і науки. Дослідник М. Веркалець зазначав: "Залишивши величезну культурну спадщину, хоч і не однакової ідейної вартості, П. Куліш не

помилявся, коли пророкував, що на ниві освіти він залишиться неординарною постаттю" [2, с. 88]. У поезії "До Ганни Барвінок" поет писав:

*Так, ми на те у наш учбовий мир прийшли,
Щоб мову з мов людських, скалічену, забвенну,
З народних уст узять і в перло возвести* [12, с. 504].

Список використаної літератури

1. *Вашкевич Г.* Перевод П. А. Кулиша на украинский язык манифеста 19 февраля 1861 года и Положения о крестьянах / Г. Вашкевич // Киевская старина. — 1905. — № 2. — С. 324—333.
2. *Веркалець М. М.* Освітньо-педагогічна спадщина / М. М. Веркалець // Радянська школа. — 1989. — № 7/8. — С. 86—88.
3. *Гринченко Б. П.* А. Кулиш: биографический очерк / Б. Гринченко. — Чернигов: Тип. губерн. земства, 1899. — 43 с.
4. *Драгоманов М.* Листи на Наддніпрянську Україну / М. Драгоманов // Б. Гринченко — М. Драгоманов: національну справу. — К., 1994. — 288 с.
5. *Єфремов С. О.* Літературно-критичні статті / Сергій Єфремов. — К.: Дніпро, 1993. — 351 с.
6. *Кордуба М.* Зв'язки В. Антоновича з Галичиною / Мирон Кордуба // Україна. — 1928. — Кн. 5. — С. 32—78.
7. *Куліш П.* Виховання дітей / П. Куліш // Правда. — 1868. — № 11. — С. 100—101.
8. *Куліш П.* Виховання дітей за підмогою школи / П. Куліш // Правда. — 1869. — № 23. — С. 198—199.
9. *Куліш П.* Граматка / П. Куліш. — СПб.: [б. в.], 1857. — 149 с.
10. *Куліш П.* Какие руководства удобнее употреблять при первоначальном обучении крестьянских детей? / П. Куліш // Черниговский листок. — 1862. — № 26. — С. 202—204; № 27. — С. 210—212.
11. *Куліш П. О.* Из Псалтиря / Пантелеймон Куліш // Твори: в 2 т. / Пантелеймон Куліш. — К., 1994. — Т. 1: Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади. — С. 512—525.
12. *Куліш П. О.* Твори: в 2 т. Т. 1. Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади / Пантелеймон Куліш. — К.: Наук. думка, 1994. — 752 с.
13. *Сухомлинська О. В.* Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. — К.: АПН, 2003. — 68 с.
14. *Шевченко Т.* Щоденник / Тарас Шевченко. — К.: Школа, 2003. — 272 с. — (Шкільна хрестоматія).

В статтє освещены жизненный и творческий путь, педагогические воззрения и просветительская деятельность выдающегося украинского писателя, педагога, общественного деятеля П. Кулиша (1819—1897); проанализированы его первый украиноязычный учебник "Граматка" (1857) и статьи педагогической тематики. Материал построен на документах из фонда ГНПБ Украины им. В. А. Сухомлинского.

The article deals with the life and activity, pedagogical views and educational work of the famous Ukrainian writer, educator, public figure P. Kulish (1819—1897); his first Ukrainian textbook "Gramatka" (1857) and articles on education have been analyzed.

Надійшла до редакції 26 березня 2014 року